

jaargang 30, maart 2024

den Heertgang

UITTREKSEL
UIT DE OFFICIELE CATECHISMUS
DER NEDERLANDSE BISDOMMEN
Voor de 3e en 4e klas van de Lagere School
BISDOM 's-HERTOGENBOSCH

f 0.25

- In gesprek met Mies van Riet - Snoyink
- Mijn jeugd op de Horzik deel 3
- Halder in de Romeinse tijd
- Een vrijwel vergeten bedrijfsongeval

Voorwoord van de redactie

In deze Heertgang snijden we een nieuw thema aan, waarover in Den Heertgang nog nooit is geschreven: kunst in of in relatie tot ons dorp. We trappen af met een artikel over een Gestelse kunstenares, die al jaren mooie schilderijen maakt. Wellicht denkt u, als u het artikel leest: “Dit is toch geen geschiedenis!” Dat klopt. Maar naar onze mening is het wel heemkunde: kennis van je heem, je leefomgeving. En een mooi verhaal over een van onze dorpsgenoten is altijd boeiend. Bovendien zal er in de toekomst aandacht besteed worden aan kunst en kunstenaars die in het recente of verdere verleden een link hadden met Gestel.

Overigens komen de lezers, die vooral geïnteresseerd zijn in het verleden volop aan hun trekken in de andere drie artikelen. Zij worden meegenomen naar zowel het hele verre verleden als het vrij recente verleden. Van de wereldgeschiedenis, waarin Gestel een rol speelde tot een blik in het alledaagse leven van 65 jaar geleden. En naar een ingrijpende gebeurtenis voor ongeveer 50 mensen in ons dorp, waarover de kranten in heel Nederland schreven, maar die vrijwel niemand in Gestel kent.

Voor één punt uit **het verenigingsnieuws** vragen wij uw speciale aandacht. In het bestuur van de heemkundevereniging zijn twee plaatsen vacant. Bent u of kent u iemand die heemkunde interessant vindt en graag meedenkt over de koers van onze vereniging? Neem dan contact op. Hoe u ons kunt bereiken, staat op de laatste pagina.

Inhoudsopgave

- 1 *In gesprek met Mies van Riet-Snoyink*
- 6 *Waar stond de tekenaar?*
- 7 *Mijn jeugd op de Horzik - deel 3*
- 10 *Ons archief*
- 10 *Aanvulling op 'de verdwenen bergen van Ruimel'*
- 11 *Halder in de Romeinse tijd*
- 16 *Een vrijwel vergeten bedrijfsongeval*
- 20 *Verenigingsnieuws*

In gesprek met Mies van Riet - Snoyink

“Kom maar eens kijken”, had Mies gezegd toen we het bij vrienden over haar hobby hadden. Haar hobby is schilderen. Ze deed het al heel lang en onze vrienden hadden een schilderij van haar hangen dat me wel aansprak. Dus zo gezegd, zo gedaan.

Ruud van Aart
Foto's: Frans Sanders

Bloemen

Mies in haar atelierruimte

Mies woonde vroeger met haar – enkele jaren geleden overleden – echtgenoot Gerrit in Theereheide, maar nu in een gloednieuw appartement in een straatje dat naar het Petrus Dondersplein loopt.

“Het is een stuk kleiner”, had ze enigszins verontschuldiging gezegd, “maar op mijn leeftijd – ze is achtentachtig – heb je niet meer zo’n behoefte om groot te wonen. Ik heb de ruimte die ik nodig heb en zelfs een ruimte als schildersatelier”, zei ze, “maar ik heb wel veel schilderijen weg moeten doen, hoor. Weggegeven aan wie belangstelling had. Je moet wel”. Ze zit echter niet stil en dus komt er geregeld weer wat nieuws bij.

Ik had al snel uitgerekend dat ze dan in 1935 geboren moest zijn en dus in de oorlogsjaren op de lagere school moest hebben gezeten. “Dat klopt”, zei ze, “ik ben in Utrecht geboren, in het tuindorp Maartensdijk, dat toen nog een eigenstandige gemeente was, maar nu deel van de stad. Maar ik heb er niet lang gewoond. Mijn vader werd een paar keer voor zijn werk overgeplaatst: Woerden, Valkenswaard, Utrecht en bij het begin van de oorlog naar Wageningen. Hij werkte bij Van Gent en Loos en was er plaatselijk directeur.

Bij mijn moeder, die uit Haarlem kwam hadden ze thuis een melkwinkel. Maar zij werkte toch liever in een galanteriewinkel; een prachtig woord vind ik dat. Ze verkochten er porselein en ze hadden een hoekje met mooi, antiek aardewerk. Mijn moeder hield van heel mooi Engels serviesgoed en ze had van haar werkgever bij haar huwelijk een oliekan gekregen, een mooie slanke oliekan. Ze heeft er nooit afstand van kunnen doen, maar toen ze negentig werd, heb ik die gekregen”. Net als zij, hield ik van mooie dingen.

Ik ben met mijn vader, toen hij 12,5 jaar bij Van Gent en Loos was, een schilderij gaan kopen. Ik vond het heel interessant bij die schilder, om zijn werk te zien en ook zijn atelier. In Wageningen hebben we dertien jaar gewoond

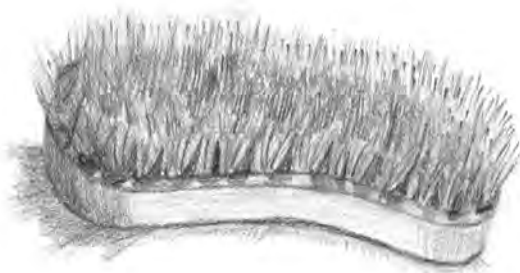
en daar is een hoop gebeurd. Ik heb negen maanden niet thuis gewoond, maar in Spaarnewoude. In Wageningen ben ik naar de Lagere School gegaan, bij de nonnen en naar de MULO.

Mijn vader werd op het laatst overgeplaatst naar Helmond, maar ik ben het laatste halfjaar nog in Wageningen blijven wonen om mijn eindexamen te kunnen doen. Daarna ben ik in Nijmegen in de verpleging gegaan.

Zuster Claire

In de vierde en later in de zesde klas had ik les van zuster Claire. Dat is voor mij bepalend geweest waarom ik pas veel later, op mijn zestigste, ben gaan schilderen. Ergens lag er tussen haar en mij een spanningsveld. Ik was lang, net zo groot als zij, zat achter in de klas en zag dus alles voor mij in de klas gebeuren. Ze kon de klas niet goed aan en ze stuurde dan iemand de klas uit die het niet gedaan had. Maar ik had alles gezien. Ik zei niks, maar ze moet het aan me hebben gezien, zoals ik keek, zo van je hebt het weer fout en dan zei ze, ga jij ook maar de klas uit.

Op het eind van het schooljaar, in de tekenles, had ik een soort van Zwitsers landschapje getekend, met een watervalletje en een weijtje en zo. Ik had het klaar en dacht, dat is goed gelukt, dat is wel een zeven of een acht waard, maar zij kwam met een liniaaltje en de berg was een halve centimeter te breed of te smal en ik kreeg een vijf. En kennelijk heb ik toen

Een van Mies' dagelijkse oefeningen

in mijn hoofd gezet, van zie je wel, ik kan niet tekenen. Ik kan wel denken dat het mooi is, maar... Ergens is dat in mijn hoofd vast gaan zitten, ik was het me niet bewust. Als mijn kinderen aan het tekenen waren en ze zeiden: "Mamma het moet een paardje worden, maar het wordt iedere keer een hondje", dan heb ik altijd tegen hen gezegd: "Nou, mamma kan niet tekenen, ga maar naar pappa".

Naar Sint-Michielsgestel

"Mijn man kreeg een baan bij het Instituut voor Doven en zo kwamen wij in Sint-Michielsgestel terecht. Ik was verpleegkundige, maar ik wilde naast mijn gezin – ik heb vijf kinderen – altijd wel iets anders er bij blijven doen. Ik heb hier in Gestel in de natuurgroep gezeten en verschillende andere dingen op sociaal vlak gedaan, onder andere de Zonnebloem mee helpen oprichten. Uiteindelijk ben ik op m'n 45ste nog naar de Sociale Academie gegaan, via de MBO-route naar het HBO, en toen heb ik tien jaar als maatschappelijk werkende in het ziekenhuis in Waalwijk gewerkt.

Ik heb later in mijn leven wel aan creatief handwerk gedaan, weven, wandkleden, batikken en macramé, borduren en zo; ik wilde iets creatiefs doen. Bij die wandkleden moet je vooraf bedenken wat je gaat doen. Borduurwerk, daar hield ik niet van met al die kruissteekjes, maar wandkleden en batik wel. Maar daar liep ik vast in het figuratieve werk: moest ik een vis in het werk maken, dan kreeg ik dat niet zo gemakkelijk voor elkaar. Maar goed, ik heb het geprobeerd. Ik ging ook graag naar musea en was het vaak niet erg eens met wat

andere mensen ervan vonden. Ik vond het wel mooi, apart, fascinerend.

Pas later in mijn leven kwam ik op het pad van tekenen. Via een vriendin, die op haar beurt een vriendin in Den Dungen had, een activiteitenbegeleidster die heel mooi kon schilderen. Die zei: "Maar Mies dat kun je toch leren?" Ik zei "Hoezo?". "Nou", zei ze, "door te doen en te doen". We zijn met z'n tweeën bij haar 'op les' gegaan, bij Marij Sonnevijle".

Toen ik er begon vroeg zij aan mij om elke dag een tekeningetje te maken, of het nou een glas was of een melkdoos of een dingetje. Het was oefenen, elke dag. Ik deed het, niet om het plezier in het tekenen, maar om het te leren. Soms dacht ik, "Ik kan het niet, ik doe het niet en dat kussen dat zij neerlegt en die lepel of stuk hout, laat dat maar, ik vind het wel goed zo". Ze stimuleerde ons, maar ik hield het niet altijd vol.

Bosch Palet

"We zijn bij Marij met tekenen en aquarel begonnen. Aquarel is de moeilijkste vorm van schilderen heb ik gemerkt, je kunt eigenlijk pas aquarel doen als je met acryl en olie hebt gewerkt. In het begin leek het nergens op. Uiteindelijk kwam ik iemand tegen die bij

Bosch Palet was. Ik kende Bosch Palet niet. Het waren vijf groepen en er was een echte tekenleraar, Hans van de Merkhoff, die beoordeelde of je in aanmerking kwam om mee te doen. Ik had mijn werk in mapjes gedaan om te laten zien wat ik al presteerde. "Je moet nog wel wat meer leren", had hij gezegd. Hij was een echte tekenaar, zette eindeloos stillevens neer, maar hij kan geweldig tekenen, echt geweldig tekenen. Elke ochtend begint hij ermee. Hij had toen zijn atelier op het fort in Orthen en elke ochtend ging hij daar met zijn hond naar toe. Elke ochtend was hij aan het tekenen. Hij had een hoge standaard, want het kon altijd beter, altijd mooier, ook voor mij, maar niet zoals zuster Claire die het meteen zou afkatten. Toen ik de hond van onze zoon

wilde tekenen zei hij, dat ik er eerst maar eens dertig moest maken. Ik was aan de zevende en ik zei, "Hans dit is de zevende", waarop hij zei, "oké, dan mag je wel gaan beginnen". Ik moest hem even leren kennen. Ik heb 21 jaar bij het Bosch Palet gezeten".

Buiten schilderen

Bij het Bosch Palet werden buitenschilderdagen georganiseerd. Er is niets leukers om je voor te stellen dan buiten schilderen, maar als je met twee linkerhanden staat, weet je niet wat je met een landschap moet doen. Dus zei ik: "Hans, ik wil me opgeven voor het buiten

schilderen, maar....". "Nou", zei hij, "als jij een vaas kunt schilderen, dan kun je ook een boom schilderen". Maar dat is toch anders. Nu waren Gerrit en ik in Frankrijk geweest, ik had – ik weet niet hoeveel – landschapjes gefotografeerd, maar er zat een ook marktje tussen, een marktje met bomen en parasols, met kistjes met groente en fruit, een tasje en zo. Hans zei: "Weet je wat, ga dat maar eens schilderen". Hij moet hebben gedacht, dat laat ze wel afweten. Het is ongelooflijk wat hij me heeft laten doen, maar ik heb het gedaan. Mies toont het schilderij: "Het is geen schoonheid, maar je kunt je voorstellen hoe lang ik er aan gewerkt heb: bomen die ik nog nooit gedaan had, met het groen alleen al. De parasols die ik nog nooit gedaan had, de mensen, de

Markt in Frankrijk; een van de eerste oefeningen van een opdracht

Abstract polder-landschap

kistjes die hier naar beneden glijden, deze staan nog wel op een rijtje, maar.... Dat is echt Hans hè, mij aan laten ploeteren, echt ploeteren”.

Het schilderij zag er voor mij best aardig uit, maar dat het destijds geen eenvoudige opdracht moet zijn geweest, maakte het schilderij mij ook wel duidelijk.

Ik vroeg Mies of wat ze deed, of ze dat als ambacht beschouwde of als kunst. Mies proefde het woord en zei: “Kunst, daar zit ‘kunnen’ in, dus dat is ambacht, maar het verschil tussen kunnen en kunst is, dat dat het geen plaatje is maar dat het iets extra’s heeft”.

Dat extra’s is vaak moeilijk te duiden. Het kan bijvoorbeeld een emotie zijn. Ze wijst naar een schilderij aan de muur. “Dat is van een vriend van ons die dit geschilderd heeft, Jos Segers, die ook op het Instituut werkte. Je ziet, dat heeft een verhaal. Het is een moeder met kind, een knulletje van 12 jaar, dat een vlieger gemaakt heeft. Bij het oplaten van de vlieger is het kind aangereden en erbij overleden. Die emotie zie je in het schilderij. Het spreekt je aan omdat je het verhaal erachter kent.

Polderlandschap

Inspiratie

Ik vroeg Mies of als ze schildert dat ook doet met een verhaal of een idee. “Dat kan”, zei ze, “maar soms weet je zelf nog niet precies hoe en wat en dan bedenk je pas achteraf wat je hebt geschilderd.

Ik hou van de natuur. Ik schilder wat ik zie, maar ik voeg er wat denkbeeldigs aan toe en ik probeer, want – en ze wijst op een werk – hier probeer ik wat kan met blauw in blauw, wat je binnen één kleur kunt doen. Dit hier heb ik in Ammerzoden aan de Maas gemaakt. Natuurlijk was dit een groene boom. Als je met vijftien of twintig mensen zit te schilderen, bomen, allemaal groene, dan maak ik ze paars...” We kregen wel eens een opdracht. Bijvoorbeeld een naar aanleiding van het werk van Sluijters en naar aanleiding van het werk van Breugel, die blinde mannen achter elkaar, ik heb een eigen versie daarop gemaakt, het is experimenteren ook”.

Mies bladert door een boek met haar werk en haar herinneringen. “Soms word je getriggerd door een werk. Zo wilde ik een keer een lucht maken als een Van Gogh lucht; dat is een soort blauw-groen. Ik heb uren gezocht naar de kleuren die Van Gogh gebruikte en toen ik een bepaalde lucht had, wist ik niet hoe ik de voorgrond zou moeten maken, dat wil zeggen, hoe ik de voorgrond als voorgrond kon maken. Ik moest steeds meer kleur gebruiken om er diepte in te krijgen. Juist dan krijg je geen diepte, want de regel is: hoe lichter de achtergrond, hoe meer diepte je krijgt. Toen moest ik de boom nog maken en ik dacht, wat voor boom? Die moest er uitspringen, dus het werd een heel kleurige boom. Maar van die

gekke lucht, daar leerde ik enorm van, het is een ontzettend leerproces geweest, waarbij ik dacht, het is wel bijna een Van Gogh hè.

“Als je buiten gaat zitten schilderen, als je een hele dag zit te vechten met wat je ziet en wat je voelt, dan gebeuren er ook dingen met je. Maar wat is dat? Is dat mezelf overwinnen, wat is dat? Het is moeilijk te omschrijven. Ik zal je een schilderij laten zien van kortgeleden, waar ik eigenlijk abstract mee bezig was. Maar toen kwamen de eerste Oekraïense vluchtelingen binnen en het werden vluchtelingen”.

Vluchtelingen

Mies toont het schilderij en zegt: Ik weet niet of je het ziet, maar iemand die ik het liet zien, vond dit iets heel anders, maar ik was er mee bezig en ik had het gevoel. Ik ben zelf ooit eens gevluht, in de oorlog, lopend naar familie en dat gevoel kreeg ik erbij toen ik er mee bezig was. Het gebeurde. Ik geef het geen titel, iedereen moet maar zelf zeggen wat ie ervan vindt. Maar ik vind het nog steeds een prachtig schilderij”.

“Je moet uitgedaagd blijven worden. Ze zeiden, Mies, je maakt zo’n mooie landschappen, waarom ga je daar niet mee door? Maar dan is voor mij de uitdaging een beetje weg. Als ik denk ik heb het een beetje door, dan vind ik het soms nog wel leuk om te doen, maar ga op zoek naar iets anders. Toen ik eenmaal het tekenen onder de knie had, ging ik schilderen. Toen ik het schilderen van landschappen een

beetje onder de knie had, zocht ik weer een volgende uitdaging. Dat zie je bij zo veel kunstenaars.

Op een gegeven moment vroeg ik mij af hoe ik tot abstract zou kunnen komen, hoe doe je dat? Het is moeilijk over jezelf te oordelen. Ik denk dat ik het nu beter kan dan voorheen. En je kijkt ook anders, hoe zal ik het zeggen, als je bij een leesclub zit dan lees je een boek anders dan als je zelf een boek leest, dan moet je je verhouden tot het boek, dus je duikt in het boek, je gaat er anders mee om”.

Stalpers en Frenken

“Zo was ik ooit op een atelier route in Bostel en zag werk van een Bostelse schilder, Stalpers. Ik werd erdoor getriggert en heb geprobeerd iets in zijn stijl te maken. Daar word je door geïnspireerd. Zoiets had ik ook met het werk van Ton Frenken uit Vught. Die schilderde de dingen in hun essentie. Grof jute, en daaroverheen kleuren, laag over laag. Het doet denken aan het werk van Mark Rothko.

In een tentoonstelling van de Brabantse Amateurschilders (BAS) won ik een keer een eerste prijs met een werk dat ik in zijn trant had geschilderd. De jury zag dat er op het schilderij iets gebeurde, hoe ik eraan gewerkt had, rood over rood, over rood, ik kreeg voor mijzelf de spanning er niet in en ik bleef er aan werken: dan hier wat oranje, dan daar weer rood. En de jury zag het en zei: “het is geweldig”, wat ik zelf nog niet zag, maar ik wist wel hoe ik eraan gewerkt had, dat werk werd gezien”.

“Rothko schildert kleurvlakken en dat werk roept sferen op, zoals bij poëzie en muziek. Er zit gelaagdheid van verf in, daar gebeurt iets, door laag over laag te schilderen is het net of zo’n laag gaat leven. Voor mij althans, ik weet niet of een ander het ziet. En dat is wat ik bijvoorbeeld bij Jacques Frenken zag, die kon schilderen in al z’n eenvoud. En naderhand ging hij bloemen schilderen als ruitjes, heel simpel, maar in z’n simpelheid gebeurde er toch iets.

Als ik een ruitjesvel zou maken is het een ruitjesvel, bij hem zat er beweging in. Ik weet niet wat het is. Er zit verschil tussen kunnen en kunst, absoluut”.

Nabijheid Je vroeg: is het nu kunst of is het kunnen? Ik vind niet alles kunst wat ik maak, maar er zijn er bij waarvan ik denk dat het de moeite waard is om ze steeds weer opnieuw te zien". Mies laat me een werk zien dat ze buiten opgehangen heeft. "Dit is een landschap dat ik op een creatieve manier heb uitgewerkt, maar het is wel herkenbaar, maar ik heb ook een polderlandschap binnen hangen, dat veel traditioneler is uitgewerkt, maar het is nog steeds geen plaatje. Ik kijk er graag naar en het geeft me meer rust dan het abstracte werk en daarom hangt het hier boven de bank."

Exposeren

Op mijn vraag of ze wel eens een particuliere opdracht doet, stelt Mies dat ze dat wel eens gedaan heeft, maar dat het daar niet om gaat. Natuurlijk, als mensen mijn werk waarderen, wil ik het graag laten zien. Ik ben verschillende keren in de gelegenheid geweest om te exposeren, met het Bosch Palet in de Orangerie en een keer in een schilderswinkel in de Vugherstraat en natuurlijk in de Atelierroute hier in Gestel, in 2019.

In maart 2012 heb ik ook geëxposeerd in het Oudheidkundig Museum, dat toen nog in het gebouw van Viataal zat. Als mensen dat willen verkoop ik mijn werk ook. Dat het gewaardeerd wordt blijkt wel uit het feit dat tijdens exposities, bijvoorbeeld hier in de bibliotheek, werk verkocht wordt, soms meerdere werken. De Rabobank organiseerde een aantal jaren geleden in het vorige kantoor een expositie en werk van mij heeft er meerdere jaren gehangen.

Op dit moment neemt Mies deel aan de jaarlijkse exposities van het atelier van Marike Boerman in Bokhoven, waar ze nu in een groep schildert. "Heel plezierig, het werken in een groep", zegt ze. Ze wordt wekelijks door één van de groepsleden uit Engelen of Den Bosch opgehaald om daar in Bokhoven te gaan schilderen - 'Taxi Mies' zeggen ze daar onder elkaar. Het schilderen en creëren is voorlopig nog niet over.

Waar stond de tekenaar?

De nieuwjaarswens van onze vereniging viel in de bus... Je staat met de kaart in je hand en je denkt: *wat zien ik?* Dan bedoelen we: Wanneer was dat? Waar was dat? Dat 'wanneer' werd wel (een klein beetje) opgelost door het bijschrift.

Maar waar werd er toen eigenlijk geschaatst?

Kan iemand aangeven waar de tekenaar stond en wat we op de achtergrond zien? Klopt het een beetje of is er sprake van een 'grote dichtelijke vrijheid' van de kunstenaar? **Stuur je reactie naar:** info@deheerlijkheidherlaar.nl

Jan Heesters (1893-1982) *Schaatsenrijders in Sint-Michiëlsgestel* ets (vermoedelijk omstreeks 1930); afmetingen: 26 x 19 cm

Mijn jeugd op de Horzik deel 3

In 2022 heeft Gijs een boek uitgegeven, 'Mijn jeugd op den Horzik, 1959'. Volgens de redactie van de Heertgang interessant genoeg om hier delen uit te publiceren. Het is niet alleen een persoonlijk verhaal, maar ook een tijdsbeeld, want het was bij Gijs thuis niet anders dan bij veel anderen en daardoor heel herkenbaar.

Gijs Sterks

Hoe we omgingen met de kerk?

Wij zijn rooms-katholiek opgevoed. Laat ik vooropstellen dat ik er niets mee geleden heb, anders dan wat ik wel eens hoor van anderen, leeftijdsgenoten en van mijn broers en zusters.

Op de lagere school was de kerk geïntegreerd in de school. De Eerste Communie aan het begin van de schooltijd. Het Vormsel in de vijfde klas. De Plechtige Communie, de

hernieuwing van de doopbelofte, tot slot, in de zesde klas. Biechten deden we om de zes weken. Om te biechten gingen we onder schooltijd met de klas naar de kerk. Je ging om de beurt de biechtstoel in, noemde je vaste rijtje ('ik heb gelogen, gestolen en gevloekt'). Daar kreeg je de penitentie (boetedoening) van meestal een Onze Vader en drie Weesgegroetjes. Weer uit de biechtstoel bad je die, op de knieën in de kerkbank. Binnen een uur werd zo een klas van pakweg veertig kinderen door de pastoor en een pater of kapelaan gezuiverd van alle zonden. In de zesde klas, voorafgaande aan de Plechtige Communie moesten we in retraite. Dit hield in dat we 2 dagen naar Moorwijk in Boxtel gingen. Deel van de retraite was seksuele voorlichting. Pas veel later begreep ik wat ze toen hadden willen zeggen.

UITTREKSEL
UIT DE OFFICIELE CATECHISMUS
DER NEDERLANDSE BISDOMMEN
Voor de 3e en 4e klas van de Lagere School
BISDOM 's-HERTOGENBOSCH

f 0.25

Een uittreksel van de officiële catechismus werd in de 3e en 4e klas van de lagere school gebruikt. Deze werd uitgegeven in 1952. Zoals uit de inleiding blijkt, werd het godsdienst-onderwijs in die tijd gegeven volgens een weldoordachte methode.

MEDEDELING
VOOR HET GEBRUIK VAN DE
CATECHISMUS IN DE SCHOLEN

De Catechismus geeft een korte samenvatting van de leer der H. Kerk, zoals iedere Katholiek deze behoort te kennen. Bij het onderricht aan de jeugd moet echter zoveel mogelijk rekening gehouden worden met de groei van het begripsvermogen. Daarom moet gezorgd worden, dat in elke hogere klas ook de kennis van de verschillende geloofswaarheden telkens groeit.

Om dit te bereiken is door heel de Catechismus heen vóór elke vraag een cijfer (3, 4, 5, 6, 7) geplaatst, dat aanduidt in welke klas de betrokken vraag tot de leerstof behoort, of daaraan moet worden toegevoegd. Op de school moet dus de Catechismus onderwezen worden volgens deze indeling.

Voor het gerief van leraar en leerling kunnen in overeenstemming met de klasse-cijfers uittreksels uit de Catechismus worden gemaakt, die voor elke klas in omvang toenemen. De vragen voor die klasse-uittreksels naar de lessen verdeeld, zijn in een bijlage aan de Catechismus toegevoegd.

De klasse-uittreksels kunnen van een uitleg en desgewenst ook van illustraties worden voorzien, maar moeten door een Bisschoppelijke Commissie worden goedgekeurd.

In de zesde en zevende klas moet de officiële Catechismus in zijn geheel worden gebruikt. De vragen echter waarvoor geen klasse-cijfer is geplaatst, worden in de verschillende klassen wel besproken en verklaard, maar behoeven niet letterlijk gememorieerd te worden. In het zevende leerjaar geldt ditzelfde ook voor de vragen met het klassecijfer 7. Wordt het zevende leerjaar door de leerlingen op een andere dan de lagere school doorgebracht, dan moet ook daar het verklaren van de Catechismus en het memoriseren, voor zover het boven is voorgeschreven, tot de leerstof van dat leerjaar worden gerekend. Voor de eerste en tweede klas blijft bestemd, het reeds bestaande boekje: De Eerste Catechismus.

De schoolcatechismus die in 1964 zou worden afgeschaft stond centraal in het godsdienstonderwijs op de lagere school. De schoolcatechismus bestond uit vragen en bijbehorende antwoorden die je van buiten moest leren. Het rapportcijfer voor godsdienst was vooral gebaseerd op het goed kennen van de antwoorden. Ik had er weinig moeite mee, op de meeste rapporten van die tijd prijkt dan ook een 10 voor godsdienst.

Sommige vragen en antwoorden ken ik nog van buiten: 'Waartoe zijn wij op aarde? Wij zijn op aarde om God te dienen en daardoor hier en in het hiernamaals gelukkig te zijn.' Soms verwarrend: 'Wie is God? God is onze Vader die in de hemel is.' 'Waar is God? God is in de hemel, op aarde, God is overal.'

's Zondags ging je naar de kerk. Vroeg, de mis van half negen. Je moest vanaf middernacht nuchter zijn voor de communie en pas weer iets eten als je thuiskwam. De missen waren grotendeels in

het Latijn. Nog steeds zit het in mijn hoofd, 'Dominus vobiscum' / 'Et cum spiriti tuo'; 'Sursum corda' / 'Habemus ad Dominum' (De Heer is met U/En met Uw geest; Verheft Uw hart/Het is bij de Heer).

Na de lagere school in Den Dungen ging Gijs Sterks naar het Sint-Janslyceum in Den Bosch.

Met het Vaticaans Concilie van 1962 werd de nuchterheidsregel versoepeld, je hoefde voor de communie nog maar drie uur nuchter te zijn, en je kon de zondagsplicht al vervullen door op zaterdag naar de kerk te gaan. Het Latijn verdween grotendeels uit de kerk en daarmee veel van de mystiek van de kerk.

In de jaren zestig, na mijn lagere schooltijd en na het Concilie, verminderde ook bij ons het kerkbezoek. Ook bij ons thuis kon je het in de loop van de tijd maken om eens niet naar de kerk te gaan. Voor mij een geleidelijke overgang, ik had twee oudere broers die de weg naar deze vrijheid voor me geëffend hebben. Hoe? – ik heb er niets van gemerkt. Alleen weet ik nog dat ons moeder nog wel eens een beroep deed op ons, ‘Doe het dan maar voor de kleintjes’, mijn jongere broertjes en zusjes.

Het Tweede Vaticaans Concilie werd gehouden van 11 oktober 1962 tot 8 december 1965. Aan de vier zittingen, die telkens in het najaar werden gehouden namen meer dan 2.500 bisschoppen uit de hele wereld deel. Het kernbegrip was *aggiornamento*, het bij de tijd brengen van de Rooms Katholieke Kerk. De gelovigen werden meer bij de liturgie betrokken, onder meer doordat die voortaan in de volkstaal opgedragen mocht worden in plaats van het Latijn.

Ook op het lyceum was de kerk aanwezig: we kregen er katholieke godsdienstles. De eerste jaren van de moderator, zeg maar de geestelijk adviseur en begeleider van de school. Moderator Van Sambeek, bijgenaamd de Stalen Jezus, was streng in de leer. Ooit ben ik de klas uitgestuurd. Hij had het over interpretatie van de bijbel, voor mij noemde hij het ‘symboliek’ als het niet goed paste. Zoals dat de wereld in zeven dagen geschapen was. Toen ik er wat van zei, dat je zo alles wel kunt verklaren als symbolisch, werd ik de klas uit gestuurd en moest ik me melden bij de rector. Die zei: ‘Moet je ook niet doen, je weet hoe hij is’, en daarmee was het over. Achteraf denk ik dat de moderator zelf worstelde met zijn geloof, zijn zekerheden van de jaren vijftig waren ernstig verstoord door het Concilie.

In een hogere klas op het lyceum kregen we les van pater Duijf, een pater van de Mariënburg uit Nieuwkuijk. Een aardige man, zeker geen Stalen Jezus.

Bij pater Duijf heb ik eens perfect gespiekt. We hadden proefwerk over de bijbel. Sigaren rokend zat hij aan de lessenaar. Die stond hoger en had een onderkast. Ik zat recht voor hem en ik had al eerder gezien hoe hij vooral achterin alles in de gaten hield. Hij had de bijbel die ik tussen de onderkast en het tafelblad van zijn lessenaar gelegd had niet gezien. Ook niet hoe ik, onderuit zakkend, de antwoorden opzocht. De schepping in de bijbel? Genesis H1:1-31. De volgende les gaf hij aan ons vieren, zittend op de twee eerste banken, als enigen in de klas een tien met daarbij de opmerking ‘Je krijgt een tien omdat alles goed is en ik niet kan aantonen dat je gespiekt hebt, al weet ik dat het wel zo is’.

Zoals ik aan het begin zei: ik heb er niets mee geleden. Later zijn we ook voor de kerk getrouwd, onze kinderen zijn gedoopt en hebben de Communie gedaan.

ONZE VERENIGING heeft jarenlang een redelijk geordend archief gehad. Als je een vraag over iets uit het archief had, dan nam je contact op met Frans Cooijmans en hij wist zo de informatie tevoorschijn te halen uit een kast of ordner.

De ordening zat in het hoofd van Frans, de structuur was de kast of de ordner, waar boeken, kopieën, krantenknipsels in zaten. Met de verhuizing van het archief naar de kelder van het Beekvlietgebouw is de ordening gebleven, Frans wist waar wat te vinden was. Helaas heeft er nooit een grondige registratie plaats gevonden en met het overlijden van Frans in 2021 is de ordening en structuur weggevallen.

Een groepje leden van de heemkundevereniging, bestaande uit Jef van Veldhoven, Jan Heessels, Jan Spoorenberg, Sjef van Hulten, Bernard Bonga en Hans van de Ven, heeft in de afgelopen maanden het archief van de kelder naar de Beekvlietboerderij verplaatst. Er wordt nu geselecteerd wat nog wel of niet in het archief moet blijven en tegelijkertijd wordt de informatie

Ons archief

opgeslagen in een digitaal bestand. Er wordt nu opnieuw ordening en structuur aangebracht in boeken, tijdschriften, ordners, familiealbums, krantenknipsels, kaarten, objecten, foto's, dia's, bidprentjes, vlaggen, keramiek, duiten, etc.

De diversiteit van het aanwezige materiaal is heel groot en de kwaliteit verschilt erg. Daarbij doemt steeds de vraag op: is dit relevant voor ons archief? Daarnaast zijn de volgende criteria nog van belang:

- **Historische relevantie:** weerspiegelen documenten, foto's, en objecten de geschiedenis van het dorp;

- **Diversiteit van materiaal:** foto's, krantenknipsels, documenten, kaarten, objecten en mondelinge geschiedenis.

- **Toegankelijkheid:** het archief moet straks toegankelijk zijn voor het publiek door middel van de nieuwe website, fysieke tentoonstellingen en educatieve programma's om de betrokkenheid van de Gestelse gemeenschap te vergroten.

Voor het opzetten van een nieuw digitaal systeem is informatie ingewonnen bij Heemkundevereniging Boxtel, die het Zijper Collectie Beheersysteem gebruikt. Dat digitaal systeem zal straks een plaats krijgen in de nieuwe website van onze vereniging, die waarschijnlijk voor de a.s. zomer klaar zal zijn.

Het is al met al een complex karwei, maar de kelder is alvast leeggemaakt. Er wordt geruimd en er komt iets moois tevoorschijn.

Sjef van Hulten en
Hans van de Ven

AANVULLINGEN *De verdwenen bergen van Ruimel*

Naar aanleiding van het artikel in onze editie van november 2023 ontving de redactie enkele opmerkingen over drie bergen, die genoemd worden in het door mij geschreven artikel. Daarom onderstaande aanvullingen:

1. De Wijngaerdsberg is aanvankelijk geplaatst op basis van een kaart uit 1644 noord-oostelijk van Nieuw Herlaar. Nieuwe informatie leert dat dat de berg wel oostelijk ten opzichte van Nieuw Herlaar heeft gelegen, maar minder naar het noorden. De informatie komt uit het Maatboek van 1792 en wordt dus geacht betrouwbaarder te zijn.

2. De Zandberg en de Wijngaerdsberg zijn niet een en dezelfde berg, zoals ik meende op te kunnen maken uit de beschrijving van 1714.

De Zandberg heeft gelegen bij Ackermans Autoschade op de kruising Theereheide en Halderse akkers. 5116.66 Index Notarieel protocol Sint-Michielsgestel: (5116.66) 49 *Koopcontract tusschen Jan Schouten als verkooper en Francis Dekkers als kooper wonende beide te SintMichielsgestel van 1 een huis en erve aldaar de Zandberg sectie E no. 166 groot 2 roeden 91 ellen, 2 een perceel schaarhout aldaar E no. 165 groot 31 roeden 70 ellen, 3 een perceel bouwland aldaar*

E no. 167 groot 7 roeden 90 ellen en 4 een elzenbosch aldaar, sectie E no. 186 groot 12 roeden 50 ellen, koopsom f 210 (bron Maatboek van 1792)

3. Het zand van de Rouwenbergh ligt niet onder het huidige congrescentrum de Ruwenberg, maar is gebracht naar de locatie van het oude Adrianusklooster, het huidige blok van de Albert Hein en het Kruidvat (bron: Jef van Veldhoven)

De bergen van Sint-Michielsgestel blijven voor mij een boeiend thema, dus mogelijk komt er nog een vervolg op dit artikel.

Hans van de Ven

Halder in de Romeinse tijd

Piet van Dijk

Dat er in Halder vondsten zijn gedaan die wijzen op de aanwezigheid van Romeinen aldaar, is genoegzaam bekend. Heden ten dage is het een bescheiden woonplek, een heerdgang en onderdeel van de grotere gemeente Sint-Michielsgestel. Maar was het in de Romeinse tijd ook zo onaanzienlijk?

Dat Halder een bijzonder Romeins verleden heeft, is pas in 1970 duidelijk geworden bij werkzaamheden aan de provinciale weg bij Halder. Dat bijzondere verleden blijkt uit de vele vondsten, die toen zijn gedaan, met zelfs een bijna complete pottenbakkersoven. De vondsten zijn beschreven door broeder Celestinus Vencken en nu te zien in het Museum Romeins Halder bij Haanwijk. (1) Je kunt wel stellen dat die vondsten destijds opzien baarden en uitnodigden tot verder onderzoek. Er is in de decennia erna relatief veel over geschreven.

Eén van de auteurs was Gerrit Beex, destijds provinciaal archeoloog voor Noord-Brabant, die in 1986 in een

artikel de mogelijkheid oppert dat een akte uit 698, waarin door Hadericus, zoon van Odo: drie domeinen (gebieden) aan Willibrord werden geschonken met villa's (dorpen) die de namen dragen van Rumelacha, Gaimunda en Tadia, betrekking heeft op Ruimel, Gemonde en Halder. (2) De toponiemen Thede, Theereheide en Theerestraat zijn daarvan afgeleid. Het is de eerst bekende vermelding van het gebied dat later in de middeleeuwen tot de heerlijkheid Herlaar hoort. Het gebied komt overeen met een deel van de huidige plaats Sint-Michielsgestel.

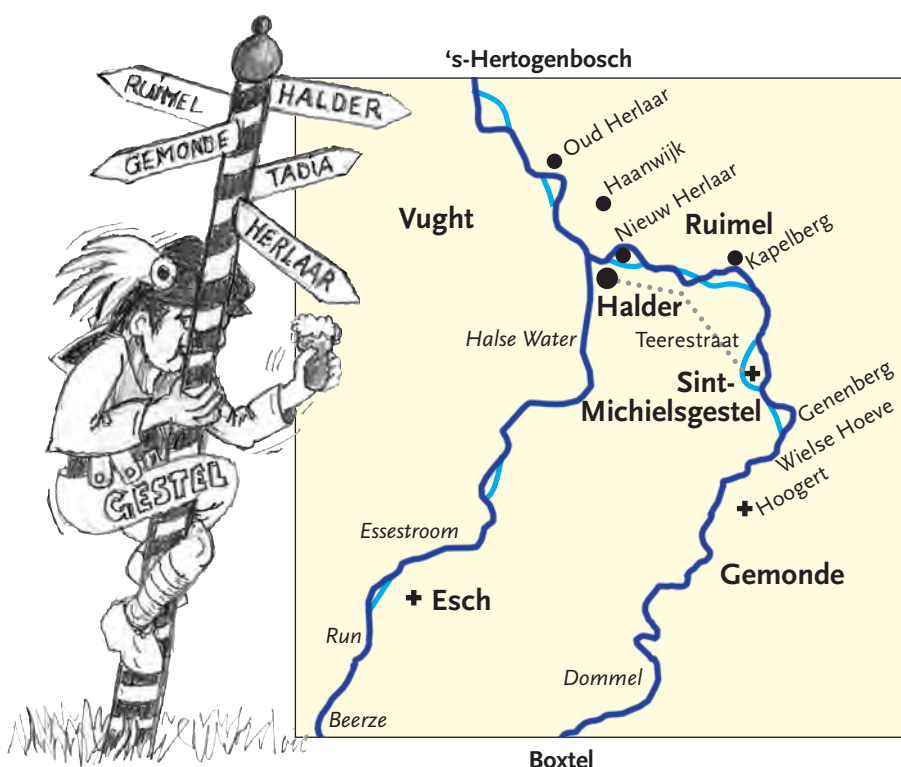
Of de namen Rumelacha, Gaimunda en Tadia latinisering zijn van Ruimel, Gemonde en Halder, of dat zij in de

Romeinse tijd ook zo heetten, is niet na te gaan. Voor het gemak ga ik in dit artikel uit van Halder. In het artikel van Beex wordt op een overeenkomst gewezen in de positie van Halder aan de samenvloeiing van de Essche stroom en de Dommel en de positie van 's-Hertogenbosch aan de samenvloeiing van de Dommel en de Aa. Waar beken/rivieren samenstromen ontstaan vaak ontmoetingsplaatsen, stapelplaatsen, cultusplaatsen en ook bewoning op nabijgelegen hogere gronden. Om in de Romeinse tijd de positie van Halder met die van 's-Hertogenbosch te kunnen vergelijken moet eerst iets gezegd worden over de positie van de hoge dekzandrug, waar later 's-Hertogenbosch op gevestigd wordt. Die plaats was tot ongeveer 150 na Christus al intensief bewoond en een marktplaats voor handel en overslag van goederen, zoals blijkt uit het boek van stadsarcheoloog Ronald van Genabeek. (3) Hij beschrijft hierin de archeologische vondsten in de gemeente 's-Hertogenbosch.

Romeinse handelsbehoefte

De Romeinen hadden aan de Rijn legers van vaak meer dan veertigduizend militairen en daarvoor uit aangrenzende gebieden een toevloed van voedsel (30 ton graan per dag!) en allerlei materialen nodig, onder andere aan te leveren uit de zuidelijker gelegen gebieden. Vervoer over de Dommel, de Essche Stroom en de Aa kon alleen plaats vinden met kleine schepen. De Bossche marktplaats was voor grotere schepen

Kaartje van de Dommel en Essche Stroom bij Halder. (Bron: Beex)

Geomorfologische kaart van de omgeving van 's-Hertogenbosch met daarop de belangrijkste vondsten.

- uit de pré-historie (●)

- uit de Romeinse tijd (●)

- huidige dorps-/stadskern (○)

dekzandrug	
oeverwal	
dekzandrug afgedekt door komklei	
dekzandvlakte	
veen/moeras	
stuifzand	

met hulp van de eb- en vloedstroom via de Maas en de Dieze goed bereikbaar, maar daar hield het op. Goederen, die uit het zuidelijke achterland op kleine schepen binnenkwamen, moesten van de kleine op de grotere schepen worden overgeladen. Het vervoer vond trouwens niet alleen per boot plaats, ook met paard en kar werden goederen vervoerd. Met retourgoederen ging het omgekeerd ook zo.

Er waren dus plaatsen, waar de kleinere schepen gelost en geladen werden voor vervoer over land. Plaatsen die voor de hand liggen rond de 'Bossche' marktplaats, zijn van west naar oost: Vlijmen, Vught, Esch, Halder, Den Dungen, Berlicum, Hintham en Orthen en wat verder weg Boxtel en Sint-Oedenrode. Halder had van deze plaatsen het grootste achterland. Het ligt op de meest noordelijke punt van een zandrug bij de samenvloeiing van Dommel en Essche stroom. Het was een logische aanlegplaats voor het land tussen Dommel en Beerze/Essche stroom. Van Halder af was vervoer en verkeer over land mogelijk tot op het Kempisch plateau, en mogelijk zelfs tot Tongeren in België, dat een belangrijke vestigingsplaats van de Romeinen was. Ten noorden van Tongeren wijken de stroom-

gebieden van de Schelde en de Maas uiteen en vindt de afwatering naar het noorden plaats via Beerze en Dommel.

Halder als centrumplaats

Halder was met name bijzonder, omdat daar kennelijk een *vicus* was. Een *vicus* is een grotere, belangrijkere nederzetting met ambachtelijke activiteiten en een rijkere bewoning. In Halder zijn restanten van kostbaar aardewerk aangetroffen, dat uit Frankrijk en zelfs uit Italië afkomstig was. Er zijn prachtige vaasjes, sierkannetjes, wijn- en oliekannetjes en munten gevonden. Handelaren moesten het hierheen gebracht hebben. Je kunt dus zeggen dat voor de Romeinen de Bossche markt de centrale marktplaats was en dat Tadia/Halder een belangrijke plaats innam voor de verbinding via de Kempen naar de Maas van en naar het gebied

rond Tongeren (de Haspengouw); dus via het gebied dat tussen Dommel en Beerze/Essche stroom lag. Een aantal plaatsen met Romeinse historie zijn in deze streek te vinden, naast Halder bijvoorbeeld ook Esch, Hoogeloon, Oirschot, Son, Pelt en As.

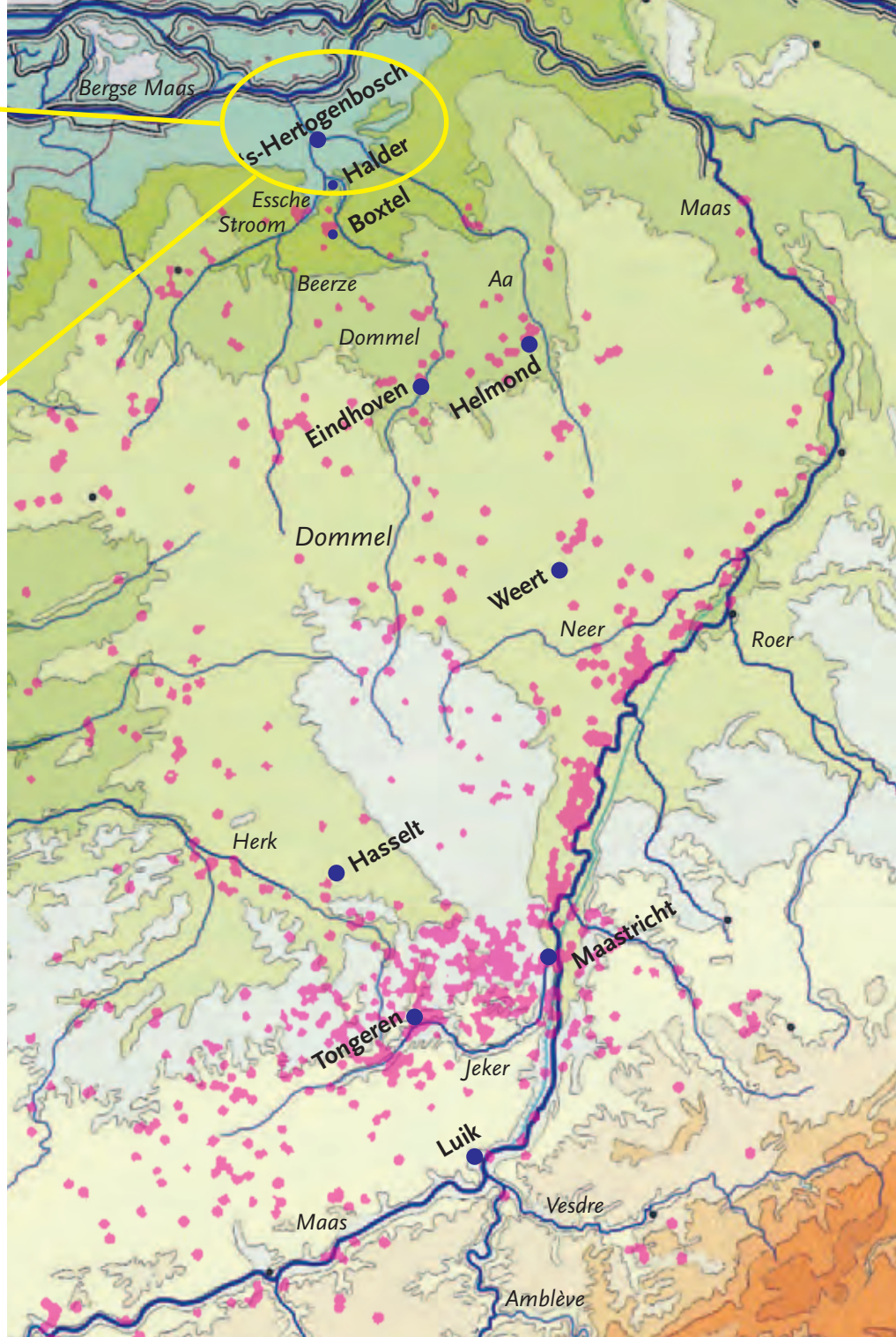
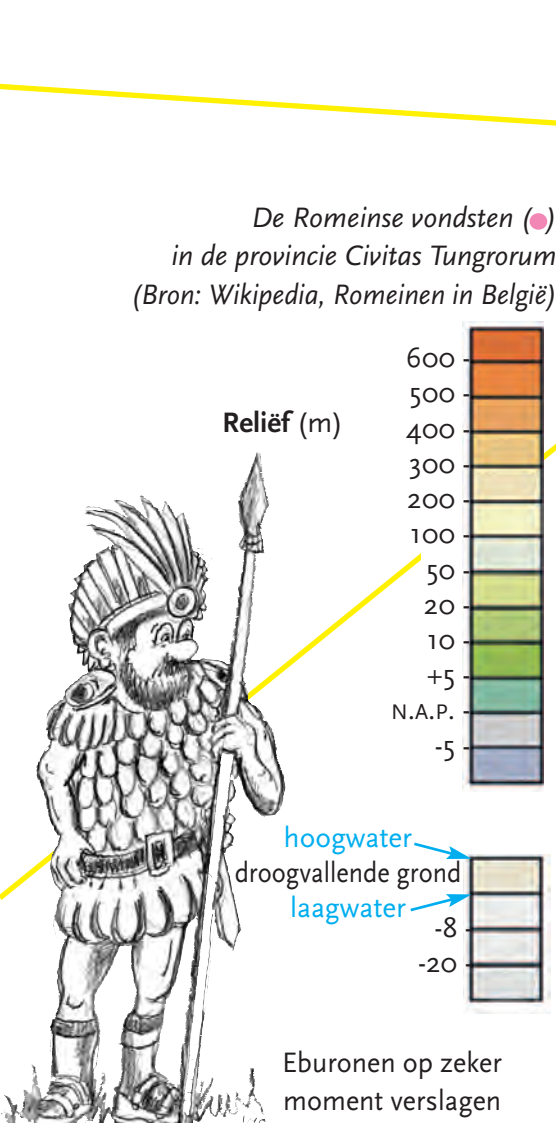
De Kempen omstreeks 50 vóór Chr.

Het waren vooral de Romeinen die de handel op gang brachten en die de economie beheersten. De bewoning langs de Maas en zuidelijk daarvan bestond vóór de komst van de Romeinen voornamelijk uit twee Keltische stammen: de Atuatici en de Eburonen. (4)

De Eburonen woonden langs de Maasoevers, in de Haspengouw en in de Kempen; de Atuatici woonden westelijk van de Haspengouw en de Kempen.

De Keltische stammen voerden onderling vele oorlogen. Zo waren de

De naam **Eburonen** is afgeleid van het Keltische woord 'Ebur' wat 'taxus' betekent. De naam taxus is afgeleid van het Oudgriekse 'Τόξον' (toxon), dat 'boog' betekent. De taxus heeft namelijk het beste hout om een handboog voor boogschutters te maken. Het woord 'toxisch' is van 'taxis' afgeleid. Het is een zeer giftige plant en wordt als medicijn gebruikt. Ook de naam Taxandria is ervan afgeleid.

Eburonen op zeker moment verslagen door de Atuatici.

De Eburonen werden daardoor aan de Atuatici schatplichtig. De hoofdmans van de Eburonen, Ambiorix, werd door hen als gijzelaar vastgehouden. Tijdens de Gallische veroveringsoorlogen tussen 58 en 52 vóór Christus decimeerden ook de Romeinen onder leiding van Julius Caesar de opstandige Atuatici. Daardoor waren de Eburonen en hun leider Ambiorix bevrijd van de Atuatici, maar ze hadden vervolgens wel verplichtingen aan de Romeinen. Toen de eisen van de Romeinen hen begonnen te knellen organiseerde de Eburonenleider Ambiorix een grote opstand. In de winter van 54 vóór Christus werden 15 Romeinse cohorten, anderhalf legioen (± 7.500 militairen) in een hinderlaag gelokt en onder leiding van Ambiorix om het leven gebracht. Julius Caesar begint dan in 50 vóór Christus een grote wraakneming, waarbij het hele gebied van de

Eburonen tot aan Maas en Rijn uitgekamd, platgebrand en uitgemoord wordt. Er bleef een vrijwel leeg gebied achter. Ambiorix heeft hij niet kunnen vinden, die is vermoedelijk over de Rijn gevlucht.

Na Julius Caesar: Keizer Augustus

Julius Caesar werd in 44 vóór Christus in Rome vermoord. In 27 vóór Christus kreeg, Octavianus de benoeming tot keizer en hij noemt zich Augustus. Keizer Augustus laat het door de Eburonen achtergelaten land herbevolken door

de Tungri (de Tongeren), een Germaanse stam die in het gebied tussen Maas en Rijn woonde en over de Rijn naar het westen trok. (5)

Augustus vestigt een Romeinse provincie in het gebied rond Tongeren en noordelijk daarvan tot aan de Maas, genaamd de Civitas Tungrorum. Het gebied waar de Eburonen plachten te wonen, wordt zodoende vanaf ongeveer 15 vóór Christus bewoond door de Tungri, met in dat volk opgenomen de restanten van de Eburonen en andere kleine lokale stammen. (6 en 7)

Romeinse vondsten in de provincie
Civitas Tungrorum (7)
(collectie Museum Romeins Halder)

De Romeinse geschiedschrijver Plinius vermeldt in 50 na Christus de Tungri in het kader van de reorganisatie door keizer Augustus van Gallië. De Tungri kregen het vruchtbaarste, middelste deel van het vrijgekomen gebied. De civitas Tungrorum bestaat dan uit de Haspengouw, een vruchtbaar gebied met een lössbodem, en de Kempen, een bosrijk gebied met weidegronden langs de beken en kleine akkertjes op de leemhoudende hoger gelegen delen. De landbouw en veeteelt in de Kempen kwamen snel tot bloei onder de Romeinse heerschappij. De mensen woonden er in kleine groepjes boerderijen.

Heerbanen

Tongeren groeide uit tot een echt Romeins centrum: het werd een bestuurscentrum, legerplaats en graanstapelaarsplaats. Het was ook het knooppunt van het Romeinse wegennet in de provincie Gallia Belgica met heerbanen die toegang gaven tot Bavay, Kassel, Antwerpen, Nijmegen, Keulen, Trier en Aarlen. Romeinse wegen werden aangelegd en onderhouden door het Romeinse leger en zo nodig bewaakt via wachttorens. Bij de aanleg werd gebruik gemaakt van tijdelijke legerkampen, die soms uitgegroeid zijn tot burgerlijke *vici* (meer voud van *vicus*). Het beheer van de wegen was in handen van een veldwachtkorps. De door keizer Augustus opgezette postdienst de '*cursus publicus*', maakte gebruik van de

verharde en rechte heerbanen. Ten behoeve van de postkoeriers was er om de 10 mijl (1 Romeinse mijl staat gelijk aan 1.478 meter) een wisselplaats voor paarden (*mutatio*) en om de 30 mijl een staatsherberg (*mansio*) met soms een smidse, en zeker een badhuis. Voor het vervoer van personen werd vooral gebruikgemaakt van de tweewielige *cisium* en voor goederen van de vierwielige *carruca*. Zij werden getrokken door muilezels, paarden of ossen. Een *cisium* was een open wagen op twee wielen, die doorgaans door muilezels werd getrokken en een *carruca* is een reiskoets, waarmee reizigers zich kunnen verplaatsen. Er is een bank voor minimaal twee passagiers en voldoende ruimte voor bagage.

De provincie Civitas Tungrorum

De heerbanen hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de romanisering van de bevolking, doordat zij de afstand naar Rome hebben verkort, zowel bestuurlijk, economisch als cultureel. Tussen Tongeren en Halder zal geen heerbaan aangelegd zijn door de Romeinen. Dat er een route was, de Kempenroute, die goed begaanbaar was en merendeels over droge grond ging en die naar Rossum en mogelijk naar Vechten, een locatie ten westen van Bunnik liep, lijkt zeker.

Leveringsplicht

Onderzoek van stuifmeelkorrels heeft aangetoond dat in de Kempen de landbouw in de Romeinse tijd een sterke ontwikkeling doormaakte. In de vruchtbare Haspengouwse lösszone en verder westwaarts waren de omstandigheden zeer gunstig om aan landbouw te doen. De inheemse elite kwam al snel in het bezit van grootschalige landbouwbedrijven. Op het platteland werden naar Romeins model landbouwbedrijven met villa's opgericht. In de Kempen ontstonden dichtbij de beekdalen en op de hoge gronden boerderijen, waar voedsel geproduceerd werd en ook militairen geworven werden (dat zal mogelijk ook in Esch, Ruimel Gemonde en Halder gebeurd zijn). Uit die dorpjes werd van de boerderijen voedsel en vee naar de legerplaatsen gebracht. Er was een leveringsplicht aan de Romeinen en daardoor werd meer voedsel geproduceerd dan de bevolking zelf consumeerde.

Binnen het gebied verbleven permanent Romeinse militairen, belasting-ambtenaren en handelaren.

In Tongeren bestond een vorm van financieel bestuur en zelfs zoiets als een kadaster en uiteraard een militaire organisatie.

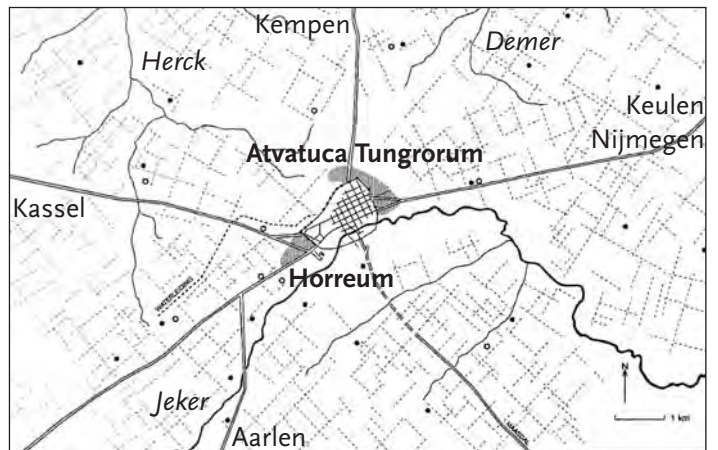
In ruil voor vrede met de Romeinen leverden de Tungri militairen, paarden, voedsel en hout aan het Romeinse legioen. De Tungri stonden bekend als zeer goede ruiters. Het is bekend dat meerdere cohorten van zo'n 400 Tungri voor de Romeinen gevochten hebben, zowel aan de muur van Hadrianus in Engeland als ook in Dacia/Roemenië.

Bij de Bataafse opstand in 69-70 na Christus liep een heel cohort Tungri over naar de Bataven en vocht met hen mee tegen de Romeinen. Daarbij is het Romeinse Tongeren in 70 na Christus platgebrand. De opstand werd door de Romeinen uiteindelijk neergeslagen, zij het tegen een hoge prijs. De bevolking heeft in die tijd moeten vluchten. Het is denkbaar dat in die tijd enige Tongerse ambachtslieden, waaronder een pottenbakker (tijdelijk?) een veilig heenkomen zochten in Halder. Misschien zijn ze later, eind van de eerste eeuw of kort daarna weer teruggegaan toen Tongeren weer opgebouwd werd.

Het einde van het Romeinse Rijk

Na het vertrek van de militairen bij het einde van het Romeinse Rijk – het West Romeinse rijk hield uiteindelijk in 476 na Christus op te bestaan – hield ook een belangrijke geldstroom op. De mensen in de dorpen en boerderijen hadden geen afzet meer aan de Romeinen en de bevolking bleef mogelijkwijs wonen zonder veel sporen na te laten. Het is mogelijk dat de Tungri achterbleven in onder meer de Kem-

Figuur 6: de plaats Tongeren in het Romeins kadaster met de Kempenweg aangegeven

pen. Of en in hoeverre huidige bewoners van onze regio nog van de Tungri afstammen zou misschien uit DNA-onderzoek kunnen blijken.

Na het vertrek van de Romeinen werd van bewoning van onze regio pas weer iets bekend, toen – zoals in het begin van dit artikel is aangegeven – in 698 de drie heertgangen aan Willibrord werden geschonken en geruime tijd daarna toen de heer van Herlaar zijn gebied in 1322 van de Bisschop van Luik in leen kreeg.

Naschrift

Tijdens de zoektocht naar Halder en de Romeinse tijd viel op dat twee toponiemen, Tongeren en Gestel(e), meermaals en specifiek in het gebied van de Tungri voorkomen. Behalve de stad Tongeren in België zelf, ook de plaats met de naam Tongeren bij Boxtel, het dorp Tongelre, de beek de Tongelreep bij Eindhoven, Tonger-

lo bij Antwerpen en mogelijk ook Kasteel Tongelaar bij Mill en Tongelroy bij Weert. Er is ook nog een Tongeren nabij Epe op de Veluwe. Het andere woord dat mogelijk aan het woongebied van de Tongeren, de Tungri, gerelateerd kan worden is het toponiem Gestel. Die naam zou volgens een oude verklaring staan voor 'een hoge droge plek'. Overigens heet zo'n hoge droge plek oostelijk van de Dommel meestal donk, meer westelijk in Brabant vaak berg.

In de driehoek tussen Tongeren, Antwerpen en Halder is Gestel een veelgebruikt toponiem. Voorbeelden zijn naast Sint-Michielsgestel: Gestel bij Eindhoven, Luyksgestel, Moergestel, Gestel bij Oudsbergen, Gestel bij Berlaar, Gestel bij Lummen, Gestel bij Meerhout, Gestel in Zoersel en Gestel in Lommel. Daarnaast is er Gestel bij Cranendonk en Oud-Gestel bij Halderberge. ●

VOETNOTEN

1. www.romeinshalder.nl
2. G. Beex 'Halder (Tadia?)' in: *Brabants Heem* 1986, nr. 38, pag. 277-288. Te downloaden via https://media.delving.org/pdf/thuisinbrabant/brabants-heem/brabants_heem_1986_XXXVIII_4_277_288.pdf. Het idee dat het zou gaan om Gestelse toponiemen of plaatsnamen werd al eerder geopperd door Sprenger de Rover.
3. Ronald van Genabeek et.al.: 'Stad Op De Schop, 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch' (2019)
4. Tekst gebaseerd op Robert Nouwen 'Ambiorix tegen Caesar' (2023)
5. Tekst gebaseerd op Robert Nouwen 'Keizer Augustus en de Lage Landen' (2009)
6. Robert Nouwen: *De Tungri in het Imperium Romanum* (diss. 1993)
7. Ronald Buskens et.al.: *De Dommel. Stroom door Tijd, Natuur en Landschap* (2023) Zie ook: Wikipedia, Romeinen in België, geraadpleegd jan. 2023.

Algemeen Handelsblad 15 juni 1960
(bron: delpher.nl)

Een vrijwel vergeten bedrijfsongeval

Thijs Braam

Het begon eind februari 1960. Bets Verhagen uit Den Dungen, een gezonde meid van 18 jaar, zakte zomaar ineens door haar benen.

De huisarts kon er geen verklaring voor vinden. Na haar volgden er meer. Half juni waren er 12 mannen en vrouwen uit Sint-Michielsgestel en Den Dungen met verlamningsverschijnselen. Uiteindelijk werden het er 22. Wat was hier aan de hand?

Zowat alle regionale en landelijke kranten in Nederland, van Groningen tot Limburg maakten in juni 1960 melding van een geheimzinnige ziekte in Sint-Michielsgestel. Alle zieken waren werknemers van SL, de Schiedamse Lederwarenfabriek, die aan de Hoogstraat stond. Daar werden tassen en leren hoezen voor onder andere scheerapparaten gemaakt. Het was een van de drie nevenvestigingen van de Schiedamse Lederfabriek in Tilburg, waar 400 mensen werkten. In de Gestelse vestiging werkten ongeveer 50 mensen, de meeste waren jonge mensen vanaf 16 jaar.

Rien van den Broek (* 1941) begon met werken bij de ARBO, een schoenfabriek toen die nog in de voormalige openbare school aan de Nieuwstraat zat. Hij verhuisde mee naar de nieuwe fabriek aan de Hoogstraat en bleef ook op die plek werken toen Sl dat pand overnam. Hij was een van de slachtoffers die er ernstig aan toe waren. Hij heeft 8 weken in het ziekenhuis gelegen

en liep daarna met een beugel. "Ik kon niks meer", vertelt hij daar zelf over, "ik kon mijn haren nog eens niet kammen." Het waren dus niet alleen zijn benen die waren verlamd. "Het was geen leuke tijd; een rottijd. Van tevoren was het daar trouwens ook niet altijd koek en ei", moppert hij nu nog. "En wij hebben niks gekregen van de SL, geen vergoeding."

Nadat hij genezen was, is Rien bij de SL blijven werken, totdat de Gestelse fabriek gesloten werd. Hij ging niet mee naar Tilburg, zoals de meeste werknemers. Rien ging bij wijnhandel Verlinden in Den Bosch werken. Totdat hij later in die stad aangereden werd, waardoor hij arbeidsongeschikt werd. (foto van 16 juni 1960, Nationaal archief, Herbert Berens Anefo)

De eerste ziekteverschijnselen waren oververmoeidheid en slapeloosheid. De rust die huisartsen voorschreven hielp niet. Integendeel, de patiënten kregen verlamningsverschijnselen, waarvoor er een aantal wekenlang in het ziekenhuis lagen. Als ze naar huis gingen, liepen ze met beugels en moesten maandenlang revalidatietherapie volgen.

Toen de bedrijfsarts en de behandelende artsen geen verklaring konden vinden voor de ziekte, riep de directie van de fabriek de hulp in van diverse instanties.

De Arbeidsinspectie onderzocht de materialen die gebruikt werden, TNO deed onderzoek naar luchtverontreiniging, het Instituut voor Volksgezondheid onderzocht bloedmonsters en er werd een bodemonderzoek verricht. Er werden zelfs door paragnosten gezocht naar een bron van de ziekte.

Omdat dit alles niets opleverde en er nieuwe patiënten bijkwamen, besloot de directie de fabriek op 9 juni 1960 te sluiten. De nog gezonde werknemers gingen met de bus in Tilburg werken, totdat op 29 juni het werk in Gestel tijdelijk 'in een ander – gehuurd – pand' kon worden hervat. Dat pand was het zaaltje van Bio Big aan de Ruwenbergstraat.

De medisch adviseur van de fabriek was in maart al een onderzoek gestart, waarbij Nederlandse, Amerikaanse en Belgische hoogleraren waren betrokken. In juli 1960 ontdekten zij dat in twee van de tientallen gebruikte lijmstoffen giftige chemische stoffen zaten, die leidden tot de ziekteverschijnselen. De gifstoffen konden worden ingeademd en via de huid in het lichaam komen.

Omdat in Gestel zeer grote oppervlakken leer met lijm werden ingesmeerd was de concentratie in de lucht hoog. Een opvallend bijverschijnsel: de slachtoffers lustten geen alcohol meer. Een van de gifstoffen was verwant aan een ontwenningmiddel tegen alcoholgebruik.

Uiteindelijk werden alle slachtoffers beter; op 31 december 1960 waren er nog 4 patiënten, die spoedig weer aan de slag konden.

Waar stond de fabriek/geschiedenis?

Al in 1947 verleende de gemeente Sint-Michielsgestel aan de Oisterwijkse N.V. Stoomfabriek ARBO van A.W. Roosen-de Bakker een hinderwetvergunning voor het oprichten van een schoenfabriek aan de Nieuw-

Piet van Vught was 15 jaar toen hij bij de ARBO, de schoenfabriek aan de Hoogstraat ging werken. Hij woonde er toen tegenover en kon thuis de zoemer horen, die 's morgens aangaf dat de fabriek openging. Als hij dan de deur uitging, was hij mooi op tijd voor de tweede zoemer, die ging als het personeel aan het werk moest beginnen. Met de hand moest Piet langs malle stukken leer snijden

voor kameelharen slippers. Toen SL de fabriek kocht, is hij daar gaan werken. Bij SL werden leren hoesjes voor kleine elektrische apparaten gemaakt, zoals de tasjes voor de Philishave scheerapparaten.

Hij heeft ook verlamningsverschijnselen gehad, niet heel ernstig, wel vervelend. "Eén been was slap. Als ik een stap zette, viel mijn voet als het ware op de grond." Piet is een paar weken thuis geweest, hij heeft geen therapie gehad, alleen rust. "Dat hing af van welke huisarts je had." Krantenberichten bevestigen dat: dokter Prinsen uit Den Dungen stuurde iedereen meteen door naar het ziekenhuis, terwijl dokter Romme in het algemeen rust voorschreef.

Zoals meer mensen in Sint-Michielsgestel deden Piet en zijn maat 's avonds ook thuiswerk, in het kleine bijkeukentje bij die maat thuis. "Als we dan na een paar uur stopten, was het net of we zat waren", herinnert Piet zich nog. Hij heeft er niets aan overgehouden. "Er waren er wel die er erg aan toe waren. Bets Verhagen bijvoorbeeld, die liep met krukken."

Toen de Gestelse fabriek werd opgeheven is Piet meegegaan naar Tilburg, net als de meeste personeelsleden. Zij werden elke dag met een bus opgehaald en teruggebracht. Geleidelijk aan stopten steeds meer Gestelse mensen met het werk voor SL, omdat zij trouwden (vrouwen moesten dan stoppen met werken) of omdat ze ergens anders werk vonden. Samen met een maat is Piet, later met eigen vervoer, in Tilburg blijven werken. Ook toen het bedrijf is opgegaan in Incase, een kunststofverwerkend bedrijf. In totaal heeft hij 42 jaar bij het Tilburgse bedrijf gewerkt. Met veel plezier.

De Schiedamse Lederwarenfabrik van buiten en van binnen. Ze zou nu in het pand van de bouwmarkt en de sportschool hebben gestaan. Bronnen: Nationaal archief, (collectie Anefo, foto: Herbert Berens), Kadasterarchief en ruimtelijkeplannen.nl)

straat A116. De fabriek startte in de oude openbare school op het huidige Johan Frisoplein.

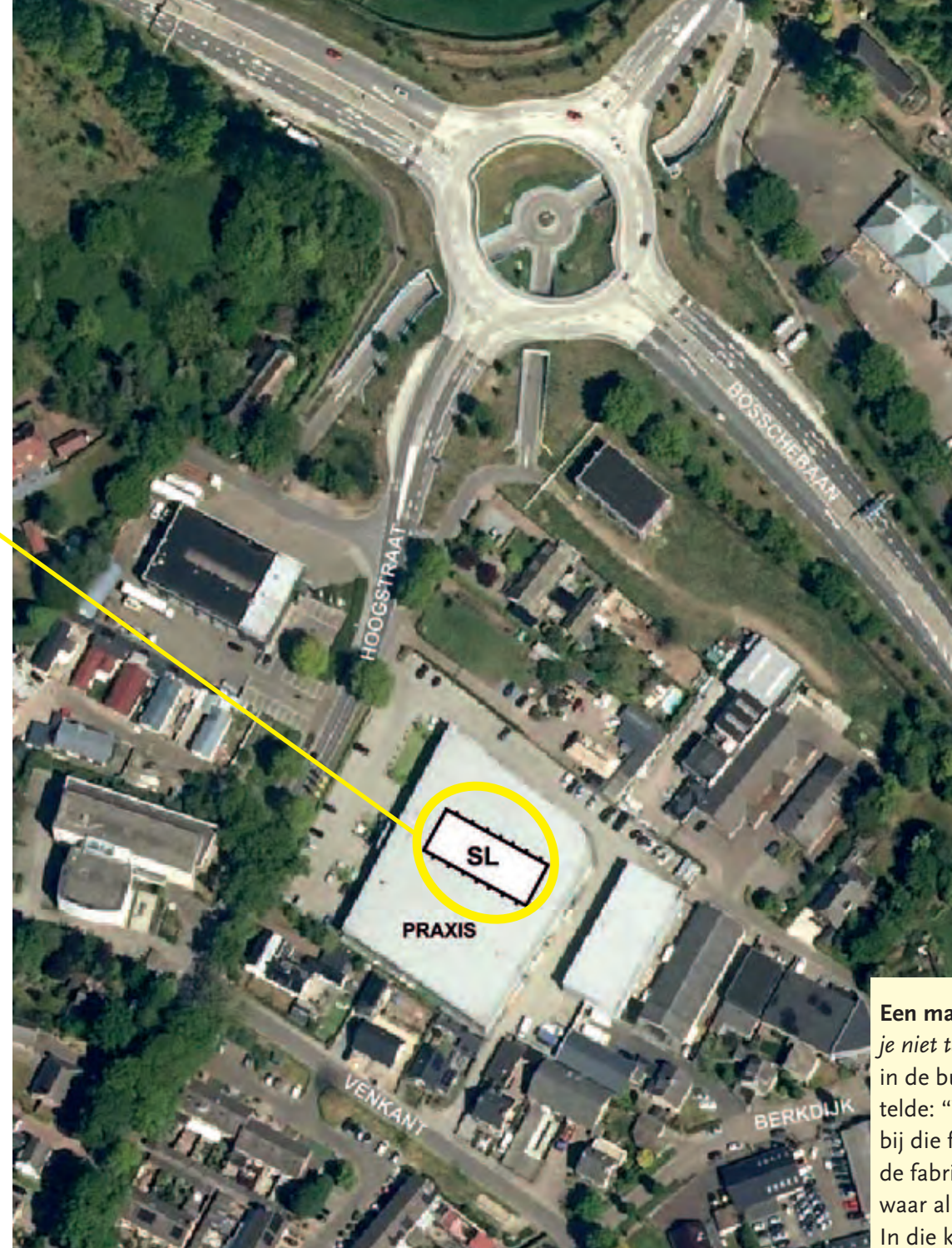
Ze draaide goed, want in 1952 kreeg ze toestemming om het machinepark uit te breiden.

In 1956 kocht de N.V. Roozende Bakker Schoenfabriek een stuk grond van de gemeente aan de Hoogstraat en bouwde er een nieuw fabriekspand, op de plek waar nu de Praxis staat.

Drie jaar later, in 1959 worden fabriek, erf en magazijn verkocht aan de N.V. Schiedamse Lederwarenfabrik, die ook het personeel overneemt. Dit Tilburgse bedrijf heeft ook in Hilvarenbeek en Oisterwijk nevenvestigingen; in Tilburg kan het niet uitbreiden en in de dorpen is voldoende personeel te vinden. In 1965 wordt de Gestelse vestiging opgeheven.

In 2009 werd het fabriekspand gesloopt. (foto Brabants Dagblad, Clemens Leblanc)

Een man (*“Nee, mijn naam hoef je niet te publiceren”*), die destijds in de buurt van SL woonde, vertelde: “Wij gingen als kinderen bij die fabriek voetballen. Achter de fabriek was een grote kuil, waar al het afval in werd gegooid. In die kuil stookten wij wel eens fikkie. En de lijm die er lag gebruikten wij als kauwgom; daar kon je wel een dag op kauwen!”

Het personeel kan mee naar de fabriek in Tilburg. Het fabriekspand aan de Hoogstraat wordt gekocht door Godefridus Franciscus Johannes Boers uit Vught, ‘directeur ener BV’ zo staat in het kadasterarchief. Die koopt van de gemeente ook de grond achter en voor het gebouw. De leerfabriek wordt verbouwd en uitgebreid tot een bedrijf waar vleeswaren worden verpakt, Boers Vleeswaren.

Ongeveer 20 jaar later is dat bedrijf overgenomen door Stegemann. In 2009, na enkele fusies, wordt het Gestelse bedrijf afgestoten en de fabriek gesloopt. Het perceel lag jarenlang braak, totdat er de nu bestaande bouwmarkt en een aantal kleinere bedrijfspanden werden gebouwd.

Goede kauwgom

De bedrijfsarts van de Schiedamse

Lederwarenfabriek, dr. I.A. Van Goor, was degene die het internationale onderzoek leidde naar de oorzaak van de verlamingsverschijnselen.

Een Belgische hoogleraar ontdekte uiteindelijk dat koolwaterstoffen de boosdoeners waren. Van Goor is doorgegaan om kennis te verzamelen over veel gebruikte chemische stoffen en de nadelige gevolgen voor gezondheid.

In 1960 was daar blijkbaar nog niet veel over bekend. “De bacteriologische controle is wel goed, maar de chemische is ontoereikend”, zegt hij in het Parool van 31 december 1960.

Van de bestuurstafel

Beste leden,
In deze eerste Heertgang van het jaar 2024 willen we u graag op de hoogte brengen van een aantal lopende zaken binnen onze vereniging.

Gesprekken over onze **huisvestingsproblematiek** hebben tot nu toe nog niet geresulteerd in een definitieve oplossing. Wel hebben een aantal leden van onze vereniging inmiddels het hele **archief** vanuit het souterrain van de voorbouw van Beekvliet overgehuisd naar een veel drogere ruimte in de Beekvlietboerderij. Daar zijn zij ook voortvarend begonnen met het inventariseren van alles wat we aan documentatiemateriaal hebben. Een hele klus, maar het zal ons hele archief een stuk toegankelijker maken.

Op de donderdagen 11 en 18 januari jl. heeft onze vereniging haar medewerking verleend aan het maken van een aantal **televisieopnamen in onze gemeente voor DTV**, een nieuwe publieke, regionale televisiezender. Op het moment van verschijnen van deze Heertgang is de serie uitzendingen **'Waarom daar?'** al begonnen; het worden in totaal zes afleveringen. Dit nieuwe dtv-programma zet de spotlight op gemeenten rondom Den Bosch. Terug te zien: ga naar dtvnieuws.nl, klik op het loepje rechtsboven (Q) en type: 'Waarom daar?', druk daarna op enter (of klik op het loepje).

Op **8 september** dit jaar is het 80 jaar geleden, dat de **verzetsstrijder Piet van der Lee** uit Vinkel in onze gemeente in de Dommel verdrong tijdens een verzetsactie. Onze vereniging heeft al geruime tijd contact met familie van Piet van der Lee. Zij wezen ons op een document uit het parochiearchief van de Michaëlparchie, waarin wordt vermeld, dat er in een loden koker, ingemetseld achter een plaquette in de Michaëlkerk, informatie over hem te vinden zou zijn. We zijn inmiddels aan het onderzoeken of deze informatie klopt. We houden u op de hoogte van onze bevindingen.

Onze website is technisch en inhoudelijk verouderd en moet dringend worden vernieuwd. Onlangs is een werkgroep uit de vereniging van start gegaan met deze vernieuwing. Als het allemaal goed gaat, zal de nieuwe website nog vóór de zomervakantie online gaan.

Dan een mededeling, die betrekking heeft op de **samenstelling van het bestuur**. Zoals bekend zijn we, sinds het terugtreden van Koos Loose, op zoek naar een nieuwe voorzitter. Die vacature is nog steeds niet ingevuld. Daar komt, helaas, nog een vacature bij. Bernard Bonga heeft aangegeven zijn functie van penningmeester te willen neerleggen. Jammer, we verliezen in hem een fijne collega en een deskundige schatkistbeheerder. Betekent wel, dat we nu dus twee vacatures hebben. Mocht u interesse hebben in één van deze twee functies, laat het ons weten. **U kunt contact opnemen met onze waarnemend voorzitter Jan Spit**, tel. 0640325983.

Tot slot willen we u nog wijzen op onze **Algemene Ledenvergadering op dinsdag 26 maart a.s.** in de Beekvlietboerderij. Als het goed is hebt u de stukken voor de vergadering inmiddels ontvangen.

Rest ons nog u een fijn en zonnig voorjaar toe te wensen.

Bestuur vereniging

voorzitter, functie vacant

- John Barendregt, secretaris
telefoon 06-53 49 13 28
- Bernard Bonga, penningmeester
telefoon 06-46 00 61 71
- Jan Spit, lid
telefoon 073- 551 48 28
- Robert van Erp
telefoon 06-51 41 92 72

Postadres

De Kemphaan 12
5271 LJ Sint-Michielsgestel

Website

www.deheerlijkheidherlaar.nl

E-mail

info@deheerlijkheidherlaar.nl

Bankrelatie

Rabobank Sint-Michielsgestel
IBAN NL54RABO0133.698.742

Lidmaatschap Heemkundevereniging

Contributie per jaar

- € 20,- voor leden
- € 12,50 voor gezinsleden
- € 7,50 voor aspirant-leden
- € 27,50 voor donateurs en begunstigers
- € 30,- voor leden die Den Heertgang
per post ontvangen

Heemhuis

Beekvlietboerderij
Seminarielaan Sint-Michielsgestel
Geopend: op afspraak,
tel: 06-51 41 92 72

Redactie Den Heertgang

- Ruud van Aart
 - Sjef van Hulten
 - Hans van de Ven
 - Thijs Braam
- Redactieadres: Ruwenbergstraat 38
5271 AG Sint-Michielsgestel
info@deheerlijkheidherlaar.nl

Drukwerk ReproXL, Sint-Michielsgestel

Grafische vormgeving Jan Veenman

Vooruitblik

Het volgende nummer van Den Heertgang
verschijnt in juni. Met daarin:

- Het ontstaan van de Ceintuurweg en
het Dommelplein
- Antwoord op: Waar stond de tekenaar?

Heemkundevereniging
de **H**eerlijkheid
Herlaar